

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

НІКІТІН Юрій Олександрович

УДК 94(477.5+475.54/62) «18»: 346.232

**ПОРЕФОРМЕНІ МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ
УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ САМОВРЯДУВАННЯ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова, Інститут філософської освіти і
науки, директор

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, кафедра історії для гуманітарних
факультетів, завідувач

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Моця Олександр Петрович,
Інститут археології НАН України, відділ
давньоруської та середньовічної археології,
завідувач

доктор історичних наук, професор
Пилипенко Олександр Євгенович,
Національний університет харчових технологій,
кафедра політології, соціології і права, завідувач

Захист відбудеться «29» травня 2015 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» квітня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На початку ХХІ ст. Українська держава переживає важливі зміни, пов'язані з національно-державним відродженням, підготовкою та реалізацією реформ у політичній та соціально-економічній сферах. Сучасний період розбудови незалежної держави характеризується вирішенням важливої проблеми державотворення – формування нової по суті системи місцевого самоврядування, складовою частиною якої є ефективні муніципальні структури. При розв'язанні даного питання основним залишається визначення ролі й місця місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Принципи формування міських самоврядних інституцій, методи й напрямки їхньої роботи важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному значеннях у процесі моделювання муніципального управління. Саме тому, на нашу думку, доцільно вивчати історичний досвід українського народу у сфері місцевого самоврядування.

Проблеми, що наразі вирішують влада і суспільство, за своїм характером і значенням нагадують реформи другої половини ХІХ ст., які здійснювалися центральною владою з метою утвердження ринкових відносин. Впродовж усього вказаного періоду вони шукали найбільш вдалі варіанти, які б гарантували створення ефективних органів місцевого самоврядування. Еволюція структури міського населення, розширення спектру завдань змушували муніципальні структури визначати пріоритетні напрямки у своїй практичній діяльності та методи розв'язання нагальних проблем. Саме аналіз досягнень і прорахунків діяльності органів міського самоврядування сприятиме пошуку найбільш оптимальної моделі децентралізації в сучасних умовах.

Знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень наукового осмислення вищезгаданої проблеми взагалі і особливо на регіональному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні II половини ХІХ–ХХ ст.». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2012 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є наукове з'ясування особливостей формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України, основних джерел міських бюджетів, висвітлення виконання загальнодержавних потреб, напрямків і методів роботи виборних інституцій щодо розвитку комунального господарства, медичної, освітньої галузей та культурно-просвітницької діяльності.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення конкретних науково-пошукових **завдань**:

- відповідно до сучасних методологічних позицій проаналізувати стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії, охарактеризувати джерельну базу;
- висвітлити зміни в чисельності міського населення Лівобережної та Слобідської України впродовж другої половини XIX ст.;
- дослідити динаміку соціальної, етноконфесійної структури міського населення у другій половині XIX ст. та основні сфери зайнятості;
- показати межі компетенції і принципи формування органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України наприкінці XVIII – середині XIX ст.;
- розкрити суть головних концепцій щодо місця й ролі органів міського самоврядування, проектів Міських положень, оцінки та ставлення до них у суспільстві;
- розглянути адміністративно-правове становище органів міського самоврядування за Положеннями 1870, 1892 рр.;
- з'ясувати особливості реалізації Міських положень 1870, 1892 рр. на Лівобережній та Слобідській Україні, соціальне та етноконфесійне «обличчя» новоутворених самоврядних інституцій, рівень співпраці муніципальних структур з місцевими адміністраціями та земствами;
- простежити основні джерела формування міських бюджетів та видатки муніципальних структур, внесок громадських управлінь у розвиток комунального господарства та благоустрій міст;
- виявити шляхи, форми і значення діяльності міських виборних управлінь у розвитку медичної та освітньої галузей, визначити основні напрями роботи культурно-просвітницького характеру;
- на основі аналізу діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст. розробити конкретні пропозиції та рекомендації щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Об'єктом дослідження є місцеве самоврядування в Україні другої половини XIX ст.

Предметом дослідження є історія становлення та діяльності органів міського самоврядування в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства, динаміка чисельності міського населення, його соціальні та національні характеристики, розподіл сфер зайнятості, основні напрями господарської та гуманітарної діяльності самоврядних інституцій та їхній вплив на повсякденне життя міського населення.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 70-х–90-х рр. XIX ст. *Нижня межа* обумовлена запровадженням Міського положення 1870 р., яке вплинуло на всі сфери міського життя. *Верхня межа* пов'язана з підготовкою та реалізацією міської реформи 1892 р. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався кризовими явищами в економіці, загостренням

політичної ситуації і трансформацією на цьому фоні політико-правових характеристик виборних інституцій. Для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, трактування подій і явищ, які мали безпосереднє відношення до об'єкту дослідження, виникала потреба розширювати визначену хронологію.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Лівобережної та Слобідської України, основу яких у другій половині XIX ст. складали Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії, що характеризувалися регіональними особливостями соціально-економічного та культурного розвитку.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є наукові принципи історизму й об'єктивності, основні методи науково-історичного пізнання, сучасні концептуальні підходи щодо вивчення місцевого самоврядування на українських землях.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених у роботі завдань використовувалися філософські (діалектичний, гносеологічний), загальнонаукові (структурно-системний, класифікації і типологізації, описовий, дедукції, індукції, узагальнення, абстрагування) та спеціально-наукові (історичний, порівняльний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, генетичний, статистичний) методи дослідження. Кожен з них допомагав при вирішенні певних завдань: діалектичний та гносеологічний при аналізі муніципального законодавства Російської імперії, систематизації та класифікації під час збору джерельної бази та фактичного матеріалу; структурно-системний для з'ясування взаємодії цілого і частин, тобто визначення ролі, місця, функцій громадських управлінь у системі державного управління, класифікації і типологізації – при аналізі джерел, виокремленні однотипних груп, особливо під час формування структури дисертаційної роботи, при аналізі демографічних процесів, емпірично-теоретичні під час збору та первинної обробки історіографічного і фактичного матеріалу, дедукції, індукції та узагальнення в ході аналізу джерельної бази й під час формулювання висновків, описовий використовувався для констатації історичного факту системи місцевого самоврядування на українських землях, абстрагування – для відтворення реального образу самоврядних інституцій; порівняльно-історичний – для з'ясування специфічних рис у діяльності самоврядних інституцій регіонів, які досліджувалися, проблемно-хронологічний – для встановлення закономірностей розвитку органів міського самоврядування в період реформ другої половини XIX – початку XX ст., статистичний – для з'ясування досягнень і прорахунків у діяльності виборних управлінь, ретроспективний – для узагальнення минулого та визначення рекомендацій щодо вдосконалення системи місцевого самоврядування в сучасних умовах.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів зумовлені введенням до наукового обігу значної кількості нових джерел для дослідження наукової проблеми, яка не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше:

- здійснено комплексне, різноаспектне історичне дослідження особливостей формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.;
- проаналізовано та систематизовано джерела, що розкривають процес підготовки та реалізації міських реформ 1870 та 1892 рр. на території Лівобережної та Слобідської України;
- комплексно висвітлено основні проблеми організаційного становлення органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України з притаманними їм особливостями правореалізації, характерними для українських губерній;
- з'ясовано соціальний та конфесійний склад виборців і гласних, рівень їхньої активності при формуванні громадських управлінь;
- визначено характерні риси та особливості діяльності муніципальних структур Лівобережної та Слобідської України при розбудові медичної та освітньої галузей.

Уточнено:

- вітчизняна та зарубіжна історіографія заклали історико-теоретичні основи історії міського самоврядування України періоду другої половини XIX ст.;
- відмінності в темпах урбаністичних процесів, соціальний склад міського населення, основні сфери зайнятості;
- роль регіональних досліджень при висвітленні історії міського самоврядування в Україні.

Подальший розвиток отримало:

- узагальнення та систематизація нормативно-правової бази й визначення організаційно-правових засад формування органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України;
- вивчення ролі виборних громадських управлінь, громадськості і меценатів у розвитку комунального господарства, мережі лікувальних та освітніх установ, культурно-просвітницькій діяльності на Лівобережній та Слобідській Україні.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони певною мірою заповнюють існуючу інтелектуальну нішу в історіографії проблеми дослідження та соціально-економічної історії України другої половини XIX ст., засвідчують перехід до використання нових теоретико-методологічних та міждисциплінарних підходів при вивченні проблем формування та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Фактичний матеріал, теоретичні висновки роботи доцільно використовувати при написанні колективних праць з історії держави і права України, для підготовки загальних і спеціальних курсів з історії України вищих навчальних закладів, для надання науково-методичних рекомендацій профільним комітетам Верховної Ради України у зв'язку з розробкою законодавчих актів щодо децентралізації системи органів публічної влади.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертації відображені в публікаціях автора, обговорювалися на засіданнях кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету

імені М. П. Драгоманова. Основні теоретично-методологічні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 31 Міжнародній, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, наукових читаннях серед яких: «Ніжинська вища школа: історія та сучасність» (Ніжин, 2005), «Краєзнавство і учитель – 2006» (Харків, 2006); «Краєзнавство і учитель – 2007» (Харків, 2007); «Актуальні проблеми професійного становлення особистості сучасного юриста» (Суми, 2007); «Краєзнавство і учитель – 2008» (Харків, 2008); «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (Вінниця, 2008); «Краєзнавство і учитель – 2009» (Харків, 2009); «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, 2009); «Держава і право: проблеми становлення і перспективи розвитку» (Суми, 2009); Х джерелознавчих читаннях (до 65-річчя з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) (Київ, 2009); «Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы» (Брянск, 2009); II всероссийском симпозиуме по исторической демографии (Сыктывкар, 2009); «Актуальні питання вітчизняної та світової історії» (Суми, 2010); III всероссийском симпозиуме по исторической демографии (Сыктывкар, 2010); «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення» (Суми, 2010); III Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2010); XI джерелознавчих читаннях (до 100-річчя з дня народження професора В'ячеслава Ілліча Стрельського) (Київ, 2010); «Проблемы гармонизации межнациональных отношений» (Харків, 2010); «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту» (Житомир, 2010); «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права)» (Вінниця, 2011); «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); «Держава і право: проблеми становлення і перспективи розвитку» (до 20-ї річниці незалежності України та 20-ї річниці заснування інституту президентства в Україні) (Суми, 2011); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин» (Суми, 2011); IV Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); XII джерелознавчих читаннях (до 20-ї річниці незалежності України) (Київ, 2011); «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2012); XIII джерелознавчих читаннях (присвячені 160-річчю Центрального державного історичного архіву України) (Київ, 2012); XIV джерелознавчих читаннях (присвячених 170-річчю створення Київської археографічної комісії), (Київ, 2013); XV джерелознавчих читаннях (присвячених 70-річчю з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) (Київ, 2014); звітних науково-практичних конференціях викладачів, докторантів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2012–2014); засіданнях кафедри

історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2012–2014).

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження висвітлені у 58 публікаціях, із них: 1 індивідуальна монографія загальним обсягом 15,75 друк. арк., 35 одноосібних наукових статей у фахових виданнях (з них 28 – у вітчизняних, 7 – у зарубіжних фахових виданнях).

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, шести розділів (17 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків (76 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 596 сторінок, з яких 395 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 1465 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено предмет і об'єкт дослідження, встановлено його хронологічні рамки та географічні межі; з'ясовано мету, основні завдання та методологічну базу вивчення теми; розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації, подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано науково-історичну літературу, встановлено стан та рівень наукової розробки обраної теми, здійснено класифікацію джерел, встановлено їхню репрезентативність, методологічні принципи і прийоми, що сприяли розв'язанню поставлених завдань. Показано концептуальні особливості та тематичні пріоритети історіографії другої половини XIX – початку XX ст., а також радянської, зарубіжної (XX – початку XXI ст.), сучасної української.

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. в урядових колах, серед учених, громадських діячів та думців-практиків широко обговорювалося питання реформування місцевого самоврядування, і, як його важлива складова, юридично-правовий аспект міської проблематики, а саме – роль і місце міських дум і управ у структурі державного механізму управління Російської імперії. Висловлювалися різні погляди щодо принципів формування, суспільно-політичної ролі громадських управлінь та наслідків їхньої діяльності: позитивні – дослідниками ліберальних переконань (В. Безобразов, О. Васильчиков, К. Кавелін, А. Лохвицький)¹, негативні – прибічниками консервативної

---

¹Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб.: Б.и., 1882. – 120 с.; Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. И. Васильчиков. – СПб.: Тип. Пратца, 1870. – Т. 2. – 477 с.; Кавелин К. Д. Собрание сочинений: В 4 т. / К. Д. Кавелин. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1897–1899. – Т. 2. – 310 с.; Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения / А. Лохвицкий. – СПб.: Изд. А. Ф. Бабунова, 1864. – Ч. 1. – 223 с.

ідеології (О. Градовський, В. Гесен, М. Коркунов)². Українські діячі національно-демократичного спрямування, зокрема, М. Драгоманов, М. Грушевський вважали рух за реформування муніципальних структур однією із форм боротьби за автономію України у складі демократичної Росії³. Переважна частина робіт зазначеного періоду містила позитивну оцінку Положення 1870 р. і політичного курсу уряду, зупиняючись лише на окремих його недоліках. На цьому фоні певним внеском у дослідження історії міського самоврядування стали роботи В. Григор'єва, В. Гессена, Г. Євреїнова, О. Кизеветтера, П. Подлигайлова, Г. Шрейдера, які зробили спробу дослідити витоки міського самоврядування через аналіз Жалуваної грамоти 1785 р. та результати діяльності громадських управлінь Санкт-Петербурга, Москви та Риги середини XIX ст.⁴ Автори особливу увагу звернули на виборчу систему, компетенцію та завдання, що вирішували самоврядні структури, вказували на позитивні та слабкі сторони Грамоти.

Реалізація Міського положення 1870 р. дала новий поштовх для активізації вивчення проблеми місцевого самоврядування. І. Дитятін, М. Ренненкамф, проаналізувавши причини й підготовку реформи, завдання, компетенцію і взаємовідносини між органами міського самоврядування та місцевими адміністраціями, прийшли до висновку, що реформа не дала бажаних результатів⁵. Прихильники децентралізації та розподілу повноважень між центром і регіонами піддавали критиці зміст Положення 1870 р. через недоліки виборчого законодавства, обмеженість повноважень муніципальних структур, їхнє надмірне підпорядкування місцевим адміністраціям⁶. Дослідники рідко

² Градовский А. История местного управления в России / А. Градовский. – СПб.: Б.и., 1868. – 275 с.; Гессен В. Вопросы местного управления / В. Гесен. – СПб.: Право, 1904. – 235 с.; Коркунов Н. М. Русское государственное право: В 4 т. / Н. М. Коркунов. – СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2002. – Т. 2. – 2002. – 480 с.

³ Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – 504 с.; Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – 398 с.

⁴ Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II / В. Григорьев. – М.: Б.и., 1910. – 364 с.; Гессен В. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права / В. Гесен. – СПб.: Б.и., 1912. – 27 с.; Евреинов Г. Заметки о местной реформе / Г. Евреинов. – СПб.: Б.и., 1888. – 240 с.; Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II. Опыт исторического комментария / А. А. Кизеветтер. – М.: Тип. Московского университета, 1909. – 473 с.; Подлигайлов П. Н. Местное управление в России / П. Н. Подлигайлов. – СПб.: Тип. М. Хана, 1884. – 200 с.; Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – СПб.: Б.и., 1902. – Т. 1. – 337 с.

⁵ Дитятин И. И. Устройство и управление государства России: В 2 т. / И. И. Дитятин. – СПб., 1875 – 1877; Ренненкамф Н. Новое Городовое положение в его практическом применении / Н. Ренненкамф. – К.: Б.и., 1874. – 180 с.

⁶ Аристов Н. Русские города и их администрация / Н. Аристов. – Б.м.: б.и., б.г. – 25 с.; Головачёв А. Десять лет реформы / А. Головачёв. – СПб.: Книжное дело, Тип. С. Сушинского, 1872. – 398 с.; Волькенштейн О. Великие реформы 60-х гг. / О. Волькенштейн. – М.: Б.и., б.г. – 98 с.; Карнович Е. Очерки наших порядков

аналізували процес формування та діяльності муніципальних структур на регіональному рівні.

Реформа 1892 р. розглядалася дослідниками в контексті відмови центральної влади від ліберальних підходів у внутрішній політиці за часів правління Олександра III. М. Бубнов, С. Василевський, О. Количев, О. Михайловський, К. Пажитнов, Д. Семенов, Г. Шрейдер, критично оцінюючи нове Положення, вказували, що воно мало недемократичний характер, підсилювало залежність самоврядних інституцій і відбивало інтереси незначної кількості заможних людей⁷.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідники зробили спробу підсумувати діяльність муніципальних структур за часів дії Положень 1870, 1892 рр. Історія формування муніципальних структур, динаміка чисельності міського населення, завдання, напрями практичної діяльності громадських управлінь у господарсько-фінансовій та соціально-культурній сферах розглядали й частково висвітлили Д. Багалій, Ф. Ніколайчик, М. Петров, М. Щепкін та ін.⁸

Радянська історіографія 20–40-х рр. XX ст. характеризується певним падінням інтересу науковців до історії міського самоврядування. Взірцем місцевого самоврядування стають ради, створені на теренах СРСР. «Актуальними» в цей час стали вважатися публікації, пов'язані з класовою боротьбою пролетаріату в містах. На цьому фоні позитивно виділяються праці В. Веліхова, І. Вологодцева, М. Тращевського, які, використовуючи різноманітний статистичний матеріал, реально намагалися висвітлити окремі аспекти соціально-економічного розвитку міст та становища міського населення⁹.

административных, судебных и общественных / Е. Карнович. – СПб.: Б.и., 1873. – 504 с.; Цертелев Д. Нужна ли реформа местного управления / Д. Цертелев. – М.: Б.и., 1889. – 97 с.

⁷Бубнов М. М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления / М. М. Бубнов. – К.: Б.и., 1909. – 101 с.; Василевский С. М. Городское самоуправление и хозяйство / С. М. Василевский. – М.: Тип. А. и И. Гранат, 1906. – 96 с.; Колычев А. А. Городовое положение 11 июня 1892 г. и по продолжениям 1906 и 1908 гг. / А. А. Колычев. – СПб.: Изд. В. П. Онисимова, 1910. – Ч. 1. – 320 с.; Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России / А. Г. Михайловский. – М.: Изд. «Польза», 1908. – 112 с.; Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление / К. А. Пажитнов. – СПб.: Издание М. И. Семенова, 1913. – 114 с.; Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Семенов. – СПб.: Б.и., 1901. – 387 с.; Шрейдер Г. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в. – М.: Издание Т-ва «Братьев А. и И. Гранатъ и К°», 1913. – С. 181–208.

⁸Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1912. – Т. 2. – 973 с.; Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Б.и., 1891. – 263 с.; Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров – Х.: Тип. Губернского управления, 1896. – 210 с.; Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов / М. Щепкин. – М.: Б.и., 1882. – Ч. 1. – 409 с.

⁹Велихов В. А. Основа городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах / В. А. Велихов – М.-Л.: ГИЗ, 1928. – 468 с.; Вологодцев И. К.

У 50–60-х рр. ХХ ст. дослідники починають більше уваги приділяти міській проблематиці. У працях Ю. Аксьонова, М. Каржанського, М. Кирюхіна, І. Попова була зроблена спроба з'ясувати сильні та слабкі сторони Положень 1870, 1892 рр., соціального складу гласних і муніципальних комісій, межі компетенції громадських управлінь та їхні взаємовідносини з місцевими адміністраціями¹⁰. Проблемам динаміки чисельності, темпам приросту, соціальному, професійному та етнічному складу населення, основним напрямкам міграційних потоків були присвячені праці І. Гуржія, Ф. Лося, В. Наулка, А. Рашина та ін.¹¹

70–80-ті рр. ХХ ст. характеризувалися розширенням проблематики, введенням у науковий обіг нових архівних матеріалів, спробами переосмислення накопичених фактів та усталених висновків щодо міського самоврядування другої половини ХІХ ст. Причини, проекти міських реформ, соціальний склад міського населення, а також міських дум та управ, освітній рівень гласних та основні напрямки практичної діяльності самоврядних інституцій розглядалися, частково висвітлюючи ситуацію на Лівобережній та Слобідській Україні, М. Єрошкіним, Л. Захаровою, П. Зайончковським, В. Нардовою, П. Писарьковою, М. Ейдельманом, В. Борисенком, А. Доценком, М. Рабиновичем та ін.¹²

Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению городов. – Х.: Изд. Госплана УССР, 1930. – Вып. I. – С. 93–205; Трацевский М. Людність міста Києва. До питання про певність і повноту обліків людності Києва / М. Трацевський // Праці комісії для виучування фінансових справ. Господарство Києва в минулому і сучасному. – К.: Госиздат, 1929. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 28–52.

¹⁰ Аксенов Ю. Буржуазные реформы 60–70-х гг. ХІХ в. в России / Ю. Аксенов // Преподавание истории в школе. – 1954. – № 5. – С. 3–15; Каржанский Н. Как избиралась и работала Московская городская дума / Н. Каржанский. – М.: Московский рабочий, 1950. – 62 с.; Кирюхин Н. «Отцы города» (Как избиралась и работала Читинская городская дума). – Чита: Читиздат, 1946. – 30 с.; Попов И. Как и кого избирали в Томскую городскую думу / И. Попов. – Томск: Книжное издательство, 1959. – 18 с.

¹¹ Гуржій І. О. Зародження робітничого класу на Україні / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав, 1958. – 178 с.; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ – начале ХХ вв. / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.; Рашин А. Население России за 100 лет (1811–1913) / А. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 351 с.

¹² Ерошкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1983. – 351 с.; Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. ХІХ в. в России / Л. Захарова // Вопросы истории. – 1989. – № 10. – С. 3–24; Зайончковский П. Российское самодержавие в конце ХІХ в. / П. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 442 с.; Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ века / В. А. Нардова. – Л.: Наука, 1984. – 260 с.; Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. / Л. Писарькова // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152–159; Эйдельман Н. «Революция сверху» в России / Н. Эйдельман. – М.: Книга, 1989. – 176 с.; Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60–90 р. ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.; Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (ХІХ–ХХ ст.) /

У працях українознавців зарубіжжя Д. Дорошенка, П. Полонської-Василенко, В. Корольова, М. Петрова, Г. Сірика та інших доводиться думка про обмежений характер місцевого самоврядування, жорсткий контроль з боку держави та незначне представництво української громади в новоутворених інституціях¹³.

В англomовній історіографії ХХ–ХХІ ст. переважна більшість праць присвячена загальним питанням підготовки, змісту реформ другої половини ХІХ ст. та їхніх наслідків у загальноросійському аспекті¹⁴.

Серед наукових доробків російських дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. заслуговують на увагу роботи, які на основі широкої джерельної бази присвячені висвітленню підготовки реформ 1870, 1892 рр., змісту Положень, а також аналізу практичної діяльності громадських управлінь¹⁵.

Після проголошення незалежної Української держави відбуваються зміни методологічних орієнтирів, які призвели до перегляду напрямків досліджень. У роботах О. Реєнта, Я. Верменич, М. Дністрянського, О. Карліної було сформульовано думку про необхідність дослідження українських міст як цілісного явища на різних етапах його розвитку¹⁶. Причини, проекти Положень,

---

А. І. Доценко // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 2. – С. 46–69; Рабинович М. Г. К этнографическому изучению города / М. Г. Рабинович, М. Н. Шмелева // Советская этнография. – 1981. – № 3. – С. 23–34.

¹³Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні враження й замітки) / Д. Дорошенко. – К.: Вид. Тов. «Друкар», 1919. – 210 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х томах / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – 610 с.; Королів В. Про народне самоврядування / В. Королів. – К.: Б.в., 1917. – 30 с.; Сірик Г. Факти і події. Для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваження до «Історії міст і сіл УРСР. Сумська область» / Г. Сірик. – Торонто: Б.в., 1975. – 224 с.

¹⁴Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1944 / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 382 с.; Hamm M. F. Kharkov's Progressive Duma, 1910 – 1914: A Study in Russian Municipal Reform / M. F. Hamm // Slavic Review. – 1981. – Vol. 40. – № 1. – P. 17–36; Lindenmeyr A. A. Russian Experiment in Voluntarism the Municipal Guardianship of the Poor, 1884–1914 / A. A. Lindenmeyr // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1982. – № 30. – P. 112–139; Orlovsky D. The limits of reform / D. Orlovsky. – Princeton, 1982. – P. 137–159; Robbins R. G. The tsar's viceroys: Russian provincial governors in the last years of the empire / R. G. Robbins – Ithaca: Cornell Univ. Pr.; 1 st edition, 1987. XIV, 271 p.

¹⁵Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века / В. А. Нардова. – СПб.: АТОН, 1994. – 290 с.; Лаптева Л. Е. Из истории земского городского и сословного самоуправления в России / Л. Е. Лаптева, А. Ю. Шутов. – М.: Диалог, 1999. – 198 с.; Миронов Б. Н. Русский город 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 280 с.

¹⁶Реєнт О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–232; Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 21–38; Дністрянський М. С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти / М. С. Дністрянський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (Рівне, 7–9 квітня 1993 р.). – Рівне: Б.в., 1993. – С. 7–9; Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми / О. Карліна //

аналіз їхнього змісту, особливості взаємовідносин громадських управлінь з місцевими адміністраціями висвітлені в роботах М. Білоконя, О. Головка, В. Горбачова, Ю. Медведєва, В. Токарева, В. Шандри та ін.¹⁷

Склад міського населення, ступінь економічного розвитку українських губерній, регіональний аспект підготовки та реалізації міських реформ, основні напрямки практичної діяльності муніципальних структур, співпраця з благодійниками при розв'язанні актуальних міських проблем частково висвітлені в монографічних та дисертаційних дослідженнях А. Антонова, О. Доніка, Г. Казьмирчука, О. Моці, О. Пилипенка, О. Солощенко, Д. Чорного, І. Черноброва, Л. Шара, Т. Щерби та ін.¹⁸

Проте аналіз сучасної української історіографії дозволяє зробити висновок, що до цього часу не створено цілісного дослідження, присвяченого аналізу

Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжнародний науковий конгрес. Чернівці, 16–18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 325–330.

¹⁷Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України) історико-правове дослідження / М. Білоконь. – Х.: Консул, 2003. – 259 с.; Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Головка. – Х., 1997. – 18 с.; Медведєв Ю. Л. Міське положення 1892 р. як законодавча реалізація державної теорії місцевого самоврядування / Ю. Л. Медведєв // Матеріали ХІ історико-правової конференції «Місцеві органи влади та самоврядування: історико-правовий аспект». – Суми: Мрія, 2004. – С. 244–253; Токарев В. М. Харківське міське самоврядування за «Городовим положенням 1870 року» / В. М. Токарев // Актуальні проблеми історії та права України: Зб. наукових праць. – Х.: ХВУ, 1996. – С. 74–84; Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні ХІХ – початку ХХ ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.

¹⁸Антонов А. А. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. / А. А. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х.: Регион-Информ, 2004. – 192 с.; Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.; Казьмирчук Г. Д. Архівні документи, замовте слово за вчителя Кальницького однорічного Міністерського сільського училища Григорія Добржанського / Г. Д. Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Зб. наукових праць. – Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – Вип. 6. – С. 357–359; Моця О. Українська етнічна нація / О. Моця, М. Горєлов, О. Рафальський. – К.: Еко-продакшн, 2012. – 174 с.; Пилипенко О. Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія / О. Є. Пилипенко. – К.: АМУ, 2008. – 280 с.; Солощенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в ІІ половині ХІХ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Солощенко. – Х., 1997. – 288 с.; Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.; Чернобров І. В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини / І. В. Чернобров. – Суми: Корпункт, 2001. – 305 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума 70–90-ті роки ХІХ ст. / Л. Шара. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 223 с.; Щерба Т. О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. О. Щерба. – Донецьк, 2001. – 223 с.

підготовки реформ 1870, 1892 рр. на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XIX ст., особливостям їхньої реалізації, динаміці і складу міського населення, напрямкам і методам роботи громадських управлінь у розбудові комунального господарства, медичної та освітньої сфер, культурно-просвітницькій роботі.

Відповідно до мети та завдань нашого дослідження здійснено прикладну класифікацію джерел, які висвітлюють історію формування та діяльності міських самоврядних інституцій Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.

Основу дисертаційної роботи складають архівні документи та матеріали 61 фонду Центрального державного історичного архіву України м. Києва, регіональних державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, а також Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва, Росія), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург, Росія), а також документи та матеріали, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та наукової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, наукової бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею, наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (м. Ромни).

Важливі матеріали для розкриття теми формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України другої половини XIX ст. знаходяться у сховищах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Зокрема, матеріали описів фонду Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191) містять циркуляри, розпорядження центральних державних установ та губерньської адміністрації, звіти губернаторів про стан соціально-економічного розвитку губерній, доповіді й листи губернаторів імператору щодо політичної ситуації в регіоні, документацію офіційного міжвідомчого листування. Опрацьовані матеріали фондів Управління Київського (ф. 707) та Харківського (ф. 2162) навчальних округів М. Ф. Сумцова (ф. 794), Є. С. Гордеєнка (ф. 2023) дозволили з'ясувати реальний стан позашкільної, початкової, професійної та середньої ланок освіти в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст., установити пріоритетні напрямки роботи в зазначеній сфері, рівень співпраці громадських управлінь з меценатами й громадськістю.

У фонді Полтавської міської поліції (ф. 83) Державного архіву Полтавської області зберігаються матеріали щодо соціально-економічного стану губернії та ставлення місцевого населення до внутрішньої політики уряду у 90-х рр. XIX ст.

У фондах Державного архіву Сумської області Сумської міської управи (ф. 1), Лебединської повітової земської управи (ф. 251), Лебединської міської управи (ф. 252), Сумської міської думи (ф. 354), Податкового інспектора Кролевецького повіту (ф. 828), Роменської міської управи (ф. 997), Роменської міської думи (ф. 1153) зберігаються матеріали, що відображають особливості підготовки, формування органів міського самоврядування за Положеннями 1870, 1892 рр.; соціальний склад виборців і гласних; основні джерела прибутків й обсяги витрат на державні та місцеві потреби; зусилля муніципальних структур у розбудові системи протипожежної охорони; благоустрою населених пунктів.

Чисельність та склад міського населення та виборців, рівень співпраці громадських управлінь з місцевою адміністрацією та поліцією ілюструють матеріали фондів Державного архіву Харківської області: Канцелярії Харківського губернатора (ф. 3), Харківського губернського присутствія (ф. 18), Харківської міської шестигласної думи (ф. 44), Харківської міської управи (ф. 45), Харківського губернського статистичного комітету (ф. 51), Ізюмської повітової земської управи (ф. 82), Куп'янського повітового рекрутського присутствія (ф. 275), Харківської губернської земської управи (ф. 304), Богодухівської повітової земської управи (ф. 306). Стан освітньої галузі в містах Харківської губернії висвітлюють матеріали фондів Харківського товариства розповсюдження в народі писемності (ф. 200), Харківської першої чоловічої гімназії (ф. 265), Дирекції народних училищ Харківської губернії (ф. 266), Харківської жіночої гімназії Нікуліної (ф. 647), Валківської жіночої гімназії (ф. 654), Зміївської жіночої гімназії (ф. 661), Богодухівської жіночої гімназії (ф. 743), Ізюмської жіночої гімназії (ф. 765), які містять значний масив документів, що ілюструють зусилля громадських управлінь губернії в розвитку всіх ланок освіти, залученні громадськості та окремих меценатів до розв'язання нагальних проблем освітян.

Історію формування та діяльності органів міського самоврядування на теренах Чернігівської губернії дозволили відтворити матеріали, що зберігаються у фондах державного архіву Чернігівської області: Чернігівського губернського правління (ф. 127), Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора (ф. 128), Чернігівського у земських і міських справах присутствія (ф. 145), Чернігівського губернського у міських справах присутствія (ф. 146), Чернігівської міської думи (ф. 205), Чернігівської міської управи (ф. 206), Головного наглядача провіантських магазинів у Чернігівській губернії (ф. 221), Березнянської міської думи (ф. 467), Березнянської міської управи (ф. 469), Коропської міської думи (ф. 950), а також Відділу державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині: фонд Ніжинської міської управи (ф. 340) та Ніжинської міської думи (ф. 341).

Значний масив документів щодо підготовки та реалізації міських реформ на місцях, роз'яснення окремих статей Міських положень, циркуляри і накази міністра внутрішніх справ, звіти губернаторів, списки виборців і гласних, загальні відомості про кількість міст та їхнє населення знаходяться у фондах

Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург): Головного управління у справах друку МВС (ф. 776), Департаменту поліції МВС (ф. 1281), Департаменту загальних справ МВС (ф. 1284), Господарського департаменту МВС (ф. 1287), Головного управління у справах місцевого господарства МВС (ф. 1288), Центрального статистичного комітету МВС (ф. 1290). Офіційне ставлення царизму до проблеми місцевого самоврядування ілюструють документи, що зберігаються у фонді Департаменту міністерства внутрішніх справ (ф. 102) Державного архіву Російської Федерації (м. Москва). У фонді сенатора О. О. Половцова (ф. 600) Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (м. Санкт-Петербург) зберігаються чисельні матеріали, пов'язані з виборами та діяльністю органів міського самоврядування Чернігівської губернії, освітніх закладів Київського навчального округу, які дають можливість відтворити сутність організації та рівень освіти в містах.

Значне інформаційне навантаження щодо історії міст, діяльності органів міського самоврядування та ставлення громадськості до освітянських проблем несуть колекції особистих фондів О. Русова (ф. 3), О. Варнеке (ф. 10), А. Кістяківського (ф. 61), Д. Багалія (ф. 80), М. Лілеєва (ф. 127), а також фонди Колекції університету Св. Володимира (ф. 8) та Харківського університету (ф. 198). Їх об'єднує спільність походження, змістове навантаження та функціональна спрямованість. У фондах наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника «Посулля» зберігаються матеріали щодо формування та діяльності громадських управлінь Ромен і Глинська другої половини XIX ст.

Наступну групу джерел становлять опубліковані документи та матеріали. Найбільш інформативними з них є діловодна документація, різноманітні збірники, у тому числі статистичні. Значний фактологічний матеріал при вивченні окресленої проблеми представлений на сторінках періодичних видань другої половини XIX ст., зокрема «Известия Санкт-Петербургской общей думы», «Ведомости Одесской городской общей управы», «Правительственный вестник», «Полтавские губернские ведомости», «Харьковские губернские ведомости», «Черниговские губернские ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Церковные ведомости», «Гражданин», «Вестник Европы», «Известия Харьковской городской думы», «Неделя», «Русское богатство», «Русская мысль», «Русское слово», «Русская школа», «Сумской вестник», «Южный край».

Важливим джерелом при написанні нашої роботи стали мемуари, спогади державних, громадських діячів та представників органів міського самоврядування (П. Валусєва, С. Вітте, Є. Гордеєнка, Д. Іваненка, П. Мілюкова, О. Половцова, В. Хижнякова), що дозволили краще зрозуміти політичну та соціально-економічну ситуацію в Російській імперії під час підготовки та реалізації міських реформ 1870, 1892 рр., ставлення до громадських управлінь та результатів їхньої роботи.

Успішному розв'язанню поставлених завдань сприяло наукове та практичне використання сукупності принципів і методів наукового пізнання,

які забезпечили безпристрасний аналіз зібраної інформації і об'єктивність при формулюванні висновків.

Аналіз історіографії за визначеною темою дозволяє стверджувати про відсутність спеціальних праць, в яких обрана нами проблема була б предметом спеціального наукового дослідження. Комплекс джерел і літератури, їх наукова інтерпретація та критичний аналіз дозволили зробити певні узагальнення і аргументувати положення, що виносяться на захист. Методологічною основою роботи стали сучасні принципи й методи наукового дослідження, які дозволили розкрити поставлені в роботі завдання.

У другому розділі **«Міське населення Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.»** проаналізовано зміни чисельності міського населення, соціальний, конфесійний та національний склад мешканців міст, основні сфери професійної діяльності містян.

Представлено, що реформи другої половини XIX ст. кардинально вплинули на всі сфери життя тогочасного суспільства. Розвиток ринкових відносин призвів до посилення міграційних процесів у бік найбільш потужних або перспективних міст. У другій половині XIX ст. міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній характеризувалися різними темпами економічного розвитку, що позначилося й на темпах зростання чисельності міського населення (відповідно в 1,44 рази, у 1,75 рази та в 1,53 рази). Харків у зазначений період перетворився на один із найрозвиненіших промислово-торговельних центрів імперії (населення зросло у 3,3 рази за 1863–1897 рр.). Найбільш швидкими темпами зростала чисельність населення міст, які стали центрами промислового виробництва й торгівлі. Харків був лідером серед інших міст за темпами економічного розвитку, що позначилося на динаміці збільшення кількості його мешканців. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. за чисельністю міського населення Чернігів поступався Харкову майже в 9 разів, а Полтаві – майже в 5 разів.

Нерівномірність зростання міського населення простежувалася й у повітових центрах. Впродовж 60–70-х рр. XIX ст. спостерігалася тенденція, коли в одних містах (економічно мало розвинених) відбувалося скорочення числа мешканців (Городня, Остер), а в інших воно навпаки зростало (Лебедин, Кременчук, Ніжин, Суми). Крім економічного фактора, на чисельність міського населення впливали й інші: часті епідемії та кон'юнктурні коливання ціни на промислові та сільськогосподарські товари. У результаті таких процесів формуються міста-лідери за темпами зростання числа мешканців і «міста-донори» (Глинськ, Городня, Остер), які постачали переселенців до найбільш економічно привабливих і перспективних населених пунктів. Наприкінці XIX ст. міста Лівобережжя та Слобожанщини відповідно до чисельності населення умовно можна поділити на 3 групи: перша – з числом мешканців від 20 тис. і більше; друга – від 10 до 20 тис.; третя – від 3 до 10 тис.

Під впливом ринкових відносин відбуваються зрушення в соціальній структурі мешканців міст. Кожна із губерній мала свої чисельні особливості соціального складу міського населення. У більшості міст Лівобережжя та

Слобожанщини домінуючі позиції у структурі міського населення займали міщани, відсоток яких в окремих містах сягав 90 % від загальної чисельності всіх мешканців (і мав тенденцію до зростання). У той же час в окремих містах досліджуваних регіонів частка міщан була незначною (Миргород – 9,5 %). Селяни складали другу, а в окремих населених пунктах найчисельнішу групу міського населення (1897 р. – Золотоноша – 94,5 %, Недригайлів – 93,8 %), приїздили до міст у пошуках заробітків. Впродовж другої половини ХІХ ст. серед мешканців міст спостерігалось загальне зменшення дворян, купців, почесних громадян, а представництво духівництва та «інших станів» було мінімальним. Із середовища «інших станів» поповнювалися ряди робітників і, частково, міщанства.

Практично в усіх містах Лівобережжя та Слобожанщини домінували українці (інколи 90 %). Росіяни становили другу за чисельністю групу міського населення. Особливо великий відсоток останніх фіксувався у Харківській губернії (Харків, Чугуїв), що мало своє історичне коріння. Іудеї традиційно формували третю за чисельністю групу міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Представники інших етносів мали мінімальне представництво серед населення зазначених регіонів. Розподіл міського населення зазначених регіонів за конфесійною ознакою мав спільні риси й певні особливості. За певним винятком (Кременчук, Сураж) практично в усіх містах домінували православні. Іудеї в усіх містах становили другу конфесійну групу міського населення. Особливістю Чернігівщини було значне представництво розкольників (третя за чисельністю конфесійна група), у той час як на Полтавщині й Харківщині цю позицію займали католики. Представники етносів та конфесій мали свої найбільш популярні сфери професійної діяльності, які в містах кожної губернії різнилися лише чисельними показниками. Українська частина мешканців міст найчастіше займалася землеробством, виготовленням одягу та поденною роботою. Росіяни в переважній більшості міст отримували прибуток від поденної праці, виготовлення одягу, землеробства (Чернігівщина), жили з капіталу, служили у військах (Полтавщина). Іудеї практично завжди займалися торгівлею й домінували в ній та виготовленні одягу.

Таким чином, реформи другої половини ХІХ ст. дали новий поштовх для міграційних процесів і зростання чисельності міського населення більшої частини міст Лівобережжя та Слобожанщини. Під впливом ринкових відносин відбуваються зміни соціальної структури міського населення, розширюються сфери їхньої зайнятості.

У третьому розділі **«Законодавче забезпечення міського самоврядування у другій половині ХІХ ст.»** проаналізовано муніципальне законодавство кінця ХVІІІ–ХІХ ст. в контексті внутрішньої політики царизму.

Проводячи політику боротьби із залишками української автономії, російське самодержавство прагнуло уніфікації і міського управління. Кінець ХVІІІ ст. характеризувався активізацією політики в ліквідації особливого статусу українських земель та перетворення їх у звичайні адміністративні

одиниці. Жалувана грамота на права й вигоди міст Російської імперії 1785 р. передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах, встановлювала станову структуру населення, створювала структуру громадського управління (загальна та шестигласна думи). Поза компетенцією дум залишалися поліція, суд, податки тощо. Грамота характеризувалася нечітким визначенням компетенції самоврядних структур і передбачала жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій. Павло I зробив спробу реалізувати в імперії прусську систему самоврядування, яка була спрямована на ліквідацію залишків демократичних устоїв міського управління. Устав про ратгаузи 1797 р. перетворював органи міського самоврядування на придаток місцевих адміністрацій, які повинні були виконувати певні господарські функції. Нова система міського управління стала кроком назад у порівнянні з Грамотою 1785 р. Убивство Павла I завадило реалізувати прусську модель міського управління. Олександр I відновив дію Жалуваної грамоти 1785 р., яка використовувалася в більшості міст імперії до 1870 р.

Подальший розвиток ринкових відносин, посилення опозиційних настроїв у суспільстві, зростання ролі міст поставили проблему реформування місцевого самоврядування серед найактуальніших. Поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху наклали відбиток на зміст окремих теорій самоврядування. Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства необхідно аналізувати пропозиції щодо змін місцевого управління. У середині та другій половині XIX ст. існувало п'ять основних теорій місцевого самоврядування (громадська, громадсько-господарська, державна, політична, юридична), які відрізнялися розумінням питання про співвідношення місцевого самоврядування й державної влади. Головне протистояння відбувалося між прибічниками громадської (та громадсько-господарської) (О. Васильчиков, К. Кавелін та ін.) і державної теорій (О. Градовський, М. Коркунов та ін.). Перші виступали за розширення повноважень і демократизацію самоврядних інституцій, а другі – за більший контроль над останніми з боку влади. У результаті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів необхідно сприймати Положення, розроблені для Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Дані Положення стали першим кроком на шляху пошуку компромісу між владою та ліберально-демократичною частиною суспільства. Як кожний компроміс, Положення повністю не влаштовували жодний із політичних таборів.

Положення 1870 р. несло на собі відбиток громадської теорії місцевого самоврядування. Воно було кроком уперед у порівнянні з попередньою системою організації міського самоврядування. Відповідно до закону в містах реалізовувалася прусська модель виборчої системи, що базувалася на існуванні трьох курій виборців. Позитивним моментом стала заміна станового представництва на буржуазне, в основі якого був майновий ценз. У той же час значна кількість міського населення відсторонялася від управління містом. До компетенції міського самоврядування було віднесено вирішення місцевих

культурно-господарських справ та утримання державних установ. Відсутність примусової влади в органах громадського управління знижувала ефективність їхньої діяльності і ставила в залежність від поліції та місцевих адміністрацій. Але навіть маючи недосконалий характер та недоліки, Положення 1870 р. вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Незважаючи на обмежені права дум і управ, консервативні кола вбачали в реформованому міському самоврядуванні загрозу існуючій владі. Положення 1892 р. суттєво змінило повноваження міських громадських управлінь. Скорочувалося коло виборців за рахунок представників купецтва та власників промислово-торгівельних підприємств. Збільшилася чисельність виборців дворян, представників різних установ і товариств. Дума стала більш залежною від місцевої адміністрації і представляла інтереси незначної кількості найбільш заможної частини городян. У частині повітових міст запроваджувалося спрощене управління, що мало довготривалі негативні наслідки для подальшого соціально-економічного розвитку таких населених пунктів.

Отже, муніципальне законодавство другої половини XIX ст. було спрямоване на уніфікацію міського управління та перекладання значної частини господарських проблем на плечі самоврядних інституцій, які повинні були знаходитися під повним контролем місцевих адміністрацій.

У четвертому розділі **«Формування органів міського самоврядування»** проаналізовано особливості реалізації Положень 1870, 1892 рр. на Лівобережній та Слобідській Україні та рівень співпраці органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та земствами.

В містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній реалізація Положення 1870 р. тривала до 1880 р. У середньому в містах зазначених губерній до виборів допускалася 1/10 частина населення. Склалася зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший його відсоток допускався до виборів. Розподіл виборців за станами відповідав чисельності основних груп серед міського населення. Значна частина виборців (близько 4/5) відносилася до представників непривілейованих звань та станів (інколи 80–90 %). Найбільше представництво в багатьох містах належало міщанам. Селяни в середньому складали майже 1/4 частину всіх виборців (інколи 30–50 %). Незначний відсоток виборців становили купці. Найбільше представництво вони мали в торговельних центрах. Особи привілейованих звань та станів у середньому складали 1/5 частину всіх виборців. Максимально дана категорія була представлена у виборчих списках губернських міст (від 1/3 до 1/2 всіх виборців). Переважна більшість виборців була неписьменною. Лише близько 40 % осіб мали освіту (більшість початкову). У всіх містах зазначених губерній домінували православні виборці. Другу за чисельністю групу складали іудеї. В окремих містах їхнє представництво сягало 30%. Практично в усіх містах (за винятком Харкова) серед виборців переважали платники дрібних податків. Пасивність при формуванні органів самоврядування була характерним явищем. На вибори приходила незначна частина виборців навіть у

губернських центрах (1871 р. Харків – 7,7 %, Полтава – 17,2 %, Чернігів – 26,4 %). Типовим для виборів до самоврядних інституцій було часте порушення статей Положення, що призводило до обрання гласними випадкових і незацікавлених у громадських справах осіб, або, навпаки, тих, хто сподівався покращити своє матеріальне становище за рахунок міста. Це призводило до низької ефективності в роботі громадських управлінь і формування недовіри до них з боку значної частини міського населення.

Міська реформа 1892 р. стала певним наслідком перемоги консервативних сил у Російській імперії. Зміни у виборчому законодавстві відсторонили від управління міськими справами платників середніх та дрібних податків, які раніше складали III розряд виборців. Закон наділяв виборчим правом лише 1–2 % мешканців міст зазначених губерній. У деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній число виборців скоротилося в 5–7 разів. Серед виборців і гласних більшості міст переважали дворяни та почесні громадяни. У великих торговельних центрах та губернських містах незначне представництво мали підприємці й торгівці. Особливістю Харкова можна вважати постійне зростання числа виборців від привілейованих та непривілейованих звань та станів. Частина міст і посадів досліджуваних регіонів за Положенням 1892 р. отримала спрощене управління, що фактично прирівнювало їх до селянських волосних правлінь. Це мало довготривалі негативні наслідки для подальшого соціально-економічного розвитку таких населених пунктів.

Рівень співпраці та взаєморозуміння між губернаторами та громадськими управліннями залежав від політичних уподобань та рівня культури начальників губерній. Взаєморозуміння між губернаторами й самоврядними інституціями в Чернігівській та Полтавській губерніях було практично відсутнім. Губернатори, чиновники та поліція часто зверхньо ставилися до депутатів та міських проблем, що вони піднімали. Місцеві чиновники намагалися по-своєму трактувати окремі статті законодавства з метою розширення своїх повноважень (інколи всупереч законам). У Харківській губернії громадські управління та губернська адміністрація достатньо часто знаходили взаєморозуміння, що позитивно позначилося на ефективності практичної діяльності останніх.

Неоднозначними були взаємовідносини між органами міського самоврядування та земствами. Найбільше протиріч викликала необхідність сплачувати податки на користь повітового та губернського земств із нерухомого майна, промислових свідоцтв і «питейных» патентів у містах. Існуюча система оподаткування ставила в більш вигідне становище осіб, які мешкали в сільській місцевості, бо вони, на відміну від населення міст, не сплачували міські та земські платежі. При цьому податок на користь земств становив половину від загальних платежів городян. Органи міського самоврядування фактично не контролювали витрати земств. У той же час міські самоврядні інституції та земства досить вдало співпрацювали в питаннях утримання закладів освіти та медицини, що позитивно позначилося на повсякденному житті міського населення зазначених губерній.

Отже, реалізація міських реформ 1870, 1892 рр. мала свої особливості у формуванні органів міського самоврядування на Лівобережжі та Слобожанщині. Діюче муніципальне законодавство часто обмежувало компетенцію дум і управ на користь місцевих адміністрацій та земств.

П'ятий розділ **«Господарсько-фінансова діяльність міських муніципальних структур»** присвячено аналізу формування міських бюджетів, обов'язковим видаткам та діяльності самоврядних інституцій по розвитку комунального господарства.

Ступінь наповнення міських скарбниць залежав як від стану економічного розвитку кожного міста та губернії, так і від економічної ситуації в державі. Серед загальних надходжень до бюджетів міст значна частина припадала на платежі від оподаткування нерухомого майна населення, державних та громадських установ, а також продажу торговельних та промислових свідоцтв (в окремих містах до 50 % і більше). Впродовж другої половини XIX ст. обсяги даних надходжень мали стійку тенденцію до зростання, що пояснюється подальшим розвитком ринкових відносин. Найбільші темпи росту міських прибутків спостерігалися в губернських центрах (Харків – лідер). Важливим джерелом поповнення міських бюджетів була комунальна власність. В окремих містах самоврядні інституції відкривали муніципальні банки (отримували 2/3 їхніх прибутків). Зазначені фінансові установи не лише надавали кошти владі міст на реалізацію окремих проектів, але й сприяли активізації торгівлі та промисловості. Влада багатьох міст, виходячи з наданого їй законом права, призначала платежі з трактирів, візницького промислу, за проведення аукціонів, оренду міських зважувальних пристроїв, мостових тощо.

Незважаючи на постійне зростання міських прибутків, самоврядні інституції часто перебували у фінансовій скруті через значні обсяги обов'язкових видатків. Останні мали тенденцію до зростання. Лише витрати на утримання місцевих адміністрацій та поліцію в окремих містах становили чверть від загальних міських витрат. Після 1892 р. самоврядні інституції змушені були додатково утримувати Губернські в земських та міських справах присутствія. Серед обов'язкових видатків найбільш обтяжливою для органів міського самоврядування залишалася військова повинність, яка мала тенденцію до зростання (становила від 10 до 30 % усіх витрат). Органи міського самоврядування також фінансували пожежні команди, розробляли нові будівельні стандарти забудови, допомагали роботі добровільних протипожежних товариств, запроваджували систему страхування будівель від пожеж тощо (від 30 до 50 % усіх міських витрат). У результаті діяльності органів міського самоврядування з розвитку протипожежної охорони в окремих містах спостерігалася тенденція до зменшення кількості пожеж (на Чернігівщині майже в два рази).

Органи міського самоврядування брали активну участь у становленні комунального господарства. Важливим напрямком діяльності муніципальних структур була робота з упорядкування будівництва та брукування вулиць, проблема водопостачання. Більшість міського населення продовжувала

отримувати воду з колодязів та природних водойм, що часто ставало причиною епідемій. Лише в поодиноких містах зусиллями самоврядних інституцій були побудовані водогони (Полтава, Харків, Чернігів). Низький рівень знань у галузі боротьби з інфекціями, дорогі або малоефективні ліки, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів ускладнювали діяльність муніципальних структур у санітарно-гігієнічній сфері. Громадські управління розробляли спеціальні санітарні правила, спрямовані на попередження епідемій та покращення санітарного стану міст. Серед мешканців проводилася роз'яснювальна робота щодо попередження інфекційних хвороб.

Відповідно до вимог часу громадські управління вирішували питання освітлення й телефонізації міст. Часто ліхтарі починали встановлювати з окраїн, що позитивно позначалося на повсякденному житті пересічних громадян. Телефонізація міст знаходилася на початковому етапі й розвивалася головним чином за рахунок співпраці влади міст з приватним капіталом. Самоврядні інституції впорядковували візницький промисел і намагалися створювати муніципальну транспортну систему (конка у Кременчуці й Харкові). Влада кожного міста шукала свої методи забезпечення нічної охорони. Однак у більшості міст дане питання залишалося на незадовільному рівні. Громадські управління проводили роботу з озеленення населених пунктів, охорони міських лісів та очищення водойм.

Таким чином, господарська діяльність громадських управлінь залежала від фінансових можливостей міст. Міські бюджети мали різноманітні джерела наповнення. Більша частина міських коштів витрачалася на виконання загальнодержавних потреб. Кожне місто, виходячи із своїх фінансових можливостей, намагалось впорядковувати населені пункти й вирішувати нагальні проблеми населення.

У шостому розділі **«Медична, освітня та культурно-просвітницька робота органів міського самоврядування»** розглянуто участь самоврядних інституцій у розбудові медичної та освітньої сфер, висвітлено основні напрямки культурно-просвітницької роботи органів міського самоврядування у містах Лівобережжя та Слобожанщини.

Органи міського самоврядування у другій половині XIX ст. вважали створення доступної й максимально безкоштовної системи медичного обслуговування населення одним із пріоритетних напрямків своєї практичної діяльності. Проводилася робота з реконструкції старих та будівництва нових лікувальних установ, покращення технічного забезпечення, підбору кваліфікованих кадрів. Влада багатьох міст використовувала дольовий принцип фінансування медичної сфери. Часто основний тягар і відповідальність щодо медичного обслуговування населення несли земства. Муніципальні лікарні були відкриті лише в окремих містах (у Харківській губернії у 9 містах із 17). Громадськість, меценати, релігійні громади виділяли кошти й часто самостійно утримували медичні установи (іудеї в Кременчуці, Ніжині, Чернігові, Сосниці).

Для запобігання епідемій органи міського самоврядування створювали санітарні комісії та плани протиепідемічних заходів. Проводилося

профілактичне щеплення, дезінфекція, налагоджувалася система перевезення хворих. Під час епідемій лікувальні засоби продавалися зі знижками (до 50 %) або видавалися безкоштовно (малозабезпеченим), виділялися кошти на розробку та закупку вакцин від найбільш небезпечних хвороб. Влада міст власним коштом або у співпраці із земствами та громадськістю відправляла місцевих лікарів на стажування до приватних клінік і університетів Російської імперії та за кордон (Л. Мандельштам, М. Розенберг). Здійснювалися заходи з удосконалення матеріально-технічної бази лікувальних установ та популяризації нових методик лікування (водолікарні Слов'янська, Харкова тощо). Впродовж другої половини XIX ст. видатки органів міського самоврядування Лівобережжя та Слобожанщини на розбудову медичної галузі в середньому збільшилися майже вдвічі. У різних містах обсяги витрат на медичну галузь коливалися від 9 % до 32,4 % усіх необов'язкових видатків. Найбільші досягнення в розбудові медичного обслуговування городян мали самоврядні структури губернських міст.

Влада міст підтримувала позашкільну, початкову, середню та професійну освіту (на принципах доступності і всестановості). Залучаючи громадськість (К. Милорадович, С. Нос та ін.) і меценатів (О. Гржимайло, А. Кушакевич, Т. Лимарьов та ін.), громадські управління вкладали кошти в будівництво шкіл різного типу, намагалися забезпечити необхідним обладнанням, покращити кадровий потенціал навчальних установ. Створювалися училищні комісії, які повинні були координувати й планувати діяльність громадських управлінь в освітній галузі. Витрати на цю галузь постійно зростали, що давало позитивні наслідки. Наприклад, кількість початкових навчальних закладів у містах Чернігівщини зросла з 16 (1870 р.) до 29 (1900 р.), а капіталовкладення за 1875–1895 рр. зросли на 211 %. У містах Харківської губернії діяло 18 початкових училищ (1893 р.), а в Полтавській губернії влада міст повністю або на дольовій основі фінансувала 50 закладів початкової ланки освіти (1892 р.). Але, незважаючи на постійне фінансування початкової освіти, стан матеріально-технічного й кадрового забезпечення зазначених закладів залишався недостатнім (особливо парафіяльних). Однак, маючи багато недоліків, початкова ланка освіти сприяла поширенню елементарних знань та умінь серед дітей представників непривілейованих станів. Позашкільна ланка освіти часто фінансувалася органами міського самоврядування по залишковому принципу й була мало розвиненою. Позакласна освіта розвивалася головним чином завдяки ініціативі та фінансовій підтримці громадськості і меценатів.

Самоврядні інституції долучалися до розбудови професійної освіти. Виходячи з потреб промисловості регіону, вони визначали тип навчального закладу та його фахове спрямування. Ремісничі та реальні училища головним чином функціонували в повітових центрах. У 80-х рр. XIX ст. у містах Лівобережжя та Слобожанщини спостерігалася тенденція до закриття реальних училищ.

Середня ланка освіти, крім реальних училищ, була представлена чоловічими та жіночими прогімназіями та гімназіями, які найчастіше

відкривалися завдяки співпраці муніципальних структур, громадськості та земств. Харківська губернія випереджала сусідні регіони за кількістю жіночих гімназій та прогімназій. Постійна увага до розбудови освітньої галузі в містах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній впродовж другої половини XIX ст. дала позитивні наслідки. Рівень писемних у містах Харківської губернії зріс до 40,3 % у 1897 р. (36 % – 1866 р.), у Полтавській – до 39,8 %, у Чернігівській – до 38,4 %. У межах своїх повноважень та можливостей громадські управління намагалися покращити кадровий склад навчальних закладів (запрошували випускників семінарій, підтримували роботу педагогічних курсів, з'їздів тощо). Питання кадрів, організації, фінансування та компетенції освітніх закладів викликали в самоврядних інституціях суперечки між владою міст, земствами та училищними радами.

Культурно-просвітницька діяльність у переважній більшості міст не належала до першочергових. Розвиток бібліотечної та музейної справи, підтримка театральнo-концертного руху часто взагалі не виносилися на порядок денний громадських управлінь. Особливо якщо в місті вже діяли приватні або земські відповідні установи. Самоврядні інституції часто обмежувалися невитратною допомогою: виділяли землю, надавали приміщення, вели роботу з популяризації бібліотечних закладів, ініціювали проведення на базі останніх різноманітних лекторіїв, опікувалися формуванням бібліотечних фондів.

Театральнo-концертна діяльність розвивалася майже в половині міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Лише влада губернських центрів могла собі дозволити витрати на утримання громадських театрів. У переважній більшості міст функціонували приватні або пересувні театри. Діяльність місцевих акторів (Г. П. Затиркевич-Карпинська та ін.), гастролуючих труп і музичних колективів (Маріїнська, Московська опери та ін.) позитивно впливали на повсякденне життя містян. Часто театральні підмости влада міст використовувала для проведення благодійних заходів або лекцій просвітницького характеру (О. Гурський, М. Сумцов, І. Шраг та ін.).

Кількість музеїв була мізерною (Ніжин, Полтава, Харків, Чернігів) і не могла задовольнити духовні потреби населення та мати значний вплив на формування світогляду. У своїй діяльності робота музеїв була орієнтована на виконання двох основних завдань: збір наукового матеріалу, його впорядкування та систематизацію, поширення серед різних верств населення зібраної інформації. Саме при реалізації другого завдання влада міст виступала ініціатором проведення тематичних лекцій та екскурсій. Ознайомлення з фактами історії рідного краю сприяло вихованню патріотизму молоді та дорослої частини населення.

Міські думи та управи намагалися реалізувати громадську ініціативу щодо увічнення пам'яті відомих осіб (М. В. Гоголя у Ніжині, І. Г. Харитоненка в Сумах, О. С. Пушкіна в Новгород-Сіверському, Т. Г. Шевченка в Харкові). Але така «активність» викликала підозру й невдоволення уряду, бо не завжди відповідала існуючим шаблонам з обрання осіб, гідних ушанування.

Отже, розбудова медичної та освітньої сфер знаходилася серед пріоритетних напрямків діяльності дум і управ, а культурно-просвітницька робота здійснювалася за залишковим принципом.

ВИСНОВКИ

У «Висновках» представлено теоретичні узагальнення основних результатів дисертаційного дослідження відповідно до його мети і завдань, обґрунтовано рекомендації органам влади щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

– Історіографічний огляд літератури із зазначеної теми дозволяє зробити висновок, що проблема формування та діяльності міського самоврядування на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XIX ст. не знайшла свого повного висвітлення в історичній літературі.

Для історіографії другої половини XIX – початку XX ст. характерним було зосередження головної уваги на аналізі змісту Міських положень 1870, 1892 рр., правовому статусі міських дум та управ. Практична діяльність самоврядних інституцій досліджувалася епізодично. Більшість аспектів історії та діяльності громадських управлінь розглядалися на загальноросійському рівні. Регіональний аспект досліджувався епізодично та поверхово. Безсумнівним досягненням історичної науки даного періоду було визначення кола питань з історії міського самоврядування, що потребували подальшого дослідження (окремі з них були частково розкриті), започатковано пошук і публікацію джерел.

Радянська історіографія характеризувалася домінуванням офіційної марксистсько-ленінської методології, яка вплинула на тематику досліджень. Значна кількість робіт містила негативні оцінки значення діяльності самоврядних інституцій другої половини XIX ст. У 50–80-х рр. зріс інтерес науковців до міської проблематики. Розширюється джерельна база, спостерігається зміна оцінок окремих явищ та подій. З'являються перші узагальнюючі праці з історії міст та міського самоврядування. До наукового обігу було введено значний масив нових джерел, урізноманітнилися тематика наукових досліджень. Основним здобутком радянської історіографії було зміщення акцентів від констатації матеріалу до його аналітичної обробки, розширення тематики досліджень та створення узагальнюючих праць.

Представники закордонної історіографії XX ст. створили низку робіт з міської проблематики, концепції щодо причин реформ другої половини XIX ст. та їхніх наслідків. Вони розглядали проблему на загальноросійському рівні, а українські міста практично не вивчалися. Російська історіографія кінця XX – початку XXI ст., розширюючи джерельну базу й тематику досліджень з проблем міського самоврядування, залишає поза увагою українські міста, що суттєво знижує їхню об'єктивність та наукове значення.

Сучасна українська історіографія характеризується зміною методологічних орієнтирів, переглядом напрямків наукових досліджень

(регіональний аспект реалізації міських реформ 1870, 1892 рр. та діяльність самоврядних інституцій, повсякденне життя городян, формування нових соціальних груп населення).

Джерельна база є репрезентативною, достовірною й достатньою для розв'язання поставлених наукових завдань. Вона представлена архівними матеріалами, опублікованими документами, періодичними виданнями та мемуарною літературою. Застосування принципів і методів наукового пізнання сприяло розв'язанню поставлених у роботі завдань.

– Під впливом реформ другої половини XIX ст. спостерігалось збільшення міського населення в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях. Лідерство Харківської губернії забезпечували стрімкі темпи росту населення губернського центру, який був одним із лідерів за темпами розвитку промисловості в Російській імперії. Найбільш швидкими темпами чисельність населення зростала в місцевих центрах промисловості та торгівлі. У населених пунктах, що не мали достатньо розвиненої торгівлі та промисловості, спостерігався відтік населення до більш перспективних міст у пошуках роботи та кращої долі.

– Ринкові відносини вплинули на соціальну структуру населення. Ці зміни ще не були кардинальними, але тенденції, які намітилися, остаточно викристалізувалися пізніше. Однією з основних соціальних груп, що домінувала серед населення більшості міст Полтавської та Чернігівської губерній наприкінці XIX ст., були міщани (відповідно від 70 % до 40 % та від 80 % до 40 %). У містах Харківської губернії на їхню долю приходилося від 40 % до 30 % мешканців. Частина забагатілого міщанства з часом трансформувалася в купецтво та підприємців, а зубожіла поповнювала ряди найманих робітників. Селянство становило другу за чисельністю групу міського населення (у містечках вони домінували – 80 %–90 %). У містах досліджуваних губерній протягом другої половини XIX ст. спостерігалася зворотна закономірність. Там, де міщани становили більшість серед населення, селяни складали другу за чисельністю групу населення й навпаки. Дворяни, купецтво, духівництво та почесні громадяни мали незначне представництво серед мешканців у переважній більшості міст. Спостерігалось навіть поступове зменшення частки купецтва та почесних громадян. У звітних матеріалах місцевих адміністрацій згадується така категорія мешканців як «інші стани». Можна допустити, що її представники поповнювали вже існуючі соціальні групи міського населення й ті, що лише формувалися.

Етноконфесійна ситуація в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній протягом другої половини XIX ст. не зазнала суттєвих змін. Ядро міського населення складали православні (від 60 % до 90 % загального числа мешканців). Другу групу становили іудеї, які мали значне представництво в центрах місцевої та регіональної торгівлі. За винятком Чернігівської губернії, на Полтавщині й Харківщині третю за чисельністю конфесійну групу становили католики (на Чернігівщині – розкольники). Представники інших конфесій мали мізерне представництво серед мешканців

міст або взагалі воно було відсутнім. За даними 1897 р. українці (більше 50 %), росіяни (від 20 % до 40 %) та іудеї (трохи більше 10 %) домінували в житті міст зазначених губерній. Українці, росіяни та білоруси головним чином займалися обробкою землі, були задіяні у промисловому виробництві та певних промислах (від 95 % до 40 %), іудеї контролювали середню і дрібну торгівлю. Неосновні національні групи (поляки, німці, чехи та інші) становили менше 1 % від загальної кількості міського населення й посіли певне місце в економічному та культурному житті регіонів.

– Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризувався певними спробами російського царизму знищити залишки української автономії, що проявлялося в бажанні уніфікувати міське управління. Жалувана грамота на права й вигоди міст Російської імперії передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах (там, де воно використовувалося) і створення нової системи міського управління. Грамота започаткувала становлення всестанового суспільства і трансформації міст у самоврядні общини. Міські общини отримали право формувати органи міського правління, формувати й розпоряджатися місцевими бюджетами. Закон характеризувався нечітким визначенням компетенції дум, передбачався жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій. За часів нетривалого правління Павла I була здійснена спроба реформувати міське самоврядування за пруським зразком. Однак на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній ратгаузи не встигли розпочати свою практичну діяльність. З 1801 р. у Російській імперії відновлюється дія Жалуваної грамоти 1785 р., за якою працювали в більшості міст досліджуваних губерній до 1870 р. і яка стала основою при підготовці Міських положень XIX ст.

– Поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху наклали відбиток на суть окремих концепцій самоврядування. Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства необхідно аналізувати п'ять основних теорій місцевого самоврядування (громадська, громадсько-господарська, державна, політична, юридична). Головною відмінною рисою серед них було розуміння питання про співвідношення місцевого самоврядування й державної влади, а також державного управління. Головне протистояння відбувалося між прибічниками громадської (та громадсько-господарської) і державної теорій. Перші виступали за розширення повноважень і демократизацію самоврядних інституцій, а другі – за більший контроль над останніми з боку влади. Результатом пошуку майбутнього варіанту міського самоврядування стали Положення, розроблені для Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Вони були першим кроком на шляху пошуку компромісу між владою та ліберально-демократичною частиною суспільства. Положення повністю не задовольняло жодний із політичних таборів. Консерватори вважали, що зроблені «поступки» послаблюють владу, а ліберали та демократи вказували на половинчастий характер документів, які фіксували значний контроль місцевих адміністрацій над громадськими управліннями.

– Міське положення 1870 р. стало результатом пошуку нової моделі місцевого самоврядування. Воно поєднувало ліберальні ідеї й принципи самостійності з централізмом державного апарату. У законі були зафіксовані принципи розподілу гілок влади, всестановості, майнового цензу. Одночасно недемократичний характер виборчої системи не допускав до формування представницьких органів влади значну частину міського населення. Трикурійна система порушувала пропорційність делегування від різних соціальних груп до громадських управлінь. До управління містами не допускалися представники освічених прошарків населення. Новостворені самоврядні структури не мали примусової влади, що зменшувало їхню ефективність. Вони знаходилися під значним контролем місцевих адміністрацій. Головним завданням громадських управлінь було виконання загальнодержавних потреб, і лише після цього розвиток комунального господарства та розв'язання проблем соціально-культурного характеру. Але навіть маючи недосконалий характер та недоліки, Положення 1870 р. вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Загострення політичної ситуації в останній чверті XIX ст. і бажання консервативних кіл імперії виправити «помилки» 60–70-х рр. XIX ст. призвели до прийняття Положення 1892 р. Нове виборче законодавство значно скоротило кількість виборців (80–90 відсотків виборців і гласних становили представники дворянства). Міська реформа суттєво знизила компетенцію громадських управлінь. Місцеві адміністрації отримали право не лише наглядати за законністю діяльності дум та управ, але й визначати доцільність їхніх дій. Самоврядні інституції перетворилися в різновид виконавчих інституцій місцевих адміністрацій. Незважаючи на звуження компетенції органів міського самоврядування, вони залишалися осередками, де можна було реалізувати громадські ініціативи, а також місцем накопичення досвіду з організації та практичної діяльності самоврядних структур.

– Реалізація Положення 1870 р. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях тривала до 1880 р. У середньому до виборів допускалася приблизно 1/10 всіх мешканців міст. Існувала зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший його відсоток допускався до виборів. Близько 4/5 виборців відносилися до непривілейованих станів (інколи до 80–90 %). У більшості міст серед виборців домінували міщани. Селяни в середньому складали 1/4 всіх виборців (інколи 30–50 %). Купці найбільше представництво серед виборців мали в торговельних центрах. Представники привілейованих станів у середньому становили 1/5 частину всіх виборців (за винятком губернських міст). Лише 40 % виборців мали освіту (більшість початкову). У виборчих списках і серед гласних домінували православні, а іудеї становили другу за чисельністю групу (до 30 % гласних). Практично в усіх містах серед виборців переважали платники дрібних податків, які сплачували на користь міст від декількох рублів до декількох копійок. Харків був винятком, що закономірно з огляду на рівень його економічного розвитку. Своєрідність складу виборців часто призводила до

обрання гласними випадкових осіб, а також чисельних порушень під час виборів: підкупів, недотримання майнового цензу, осілості, агітації тощо.

У результаті запровадження Положення 1892 р. у містах Лівобережжя та Слобожанщини (тривало 4 роки) число виборців скоротилося в 5–6 разів і становило 1–2 % всіх мешканців міст. Домінуючі позиції серед виборців і гласних отримали дворяни та почесні громадяни ($\approx 90\%$). Лише у великих торговельних та губернських центрах незначне представництво мали підприємці й торгівці (2–9 %). Наприкінці 90-х рр. XIX ст. в окремих містах спостерігалось певне зростання числа виборців, що пояснювалося економічним розвитком окремих міст і збільшенням числа заможних громадян. Як і в попередні роки значна частина виборців ігнорувала вибори до органів самоврядування. У заштатних містах і посадах запроваджувалося спрощене управління. Нове Положення суттєво звузило повноваження самоврядних інституцій. Останні, перебуваючи під жорстким контролем місцевих адміністрацій, намагалися вирішувати господарсько-культурні проблеми населення. Рівень співпраці громадських управлінь і місцевих адміністрацій часто залежав від поглядів губернаторів на роль і місце самоврядних інституцій у системі державного управління. На відміну від Харківської, у Полтавській та Чернігівській губерніях між губернаторами і громадськими управліннями взаєморозуміння було практично відсутнім, що проявлялося в систематичному втручанні в роботу муніципальних структур і зверхньому ставленні чиновників до них. Співпраця міських громадських управлінь та земств також носила неоднозначний характер. Спільно розвиваючи медичну та освітню галузі й досягнувши в цій роботі значних успіхів, міські думи й земства в той же час сперечалися щодо обсягів податків, що сплачували городяни на користь земств, та відсутності контролю за їхнім використанням містами.

– Фінансовою основою діяльності громадських управлінь були місцеві бюджети, які формувалися за рахунок постійних та випадкових джерел. Обсяги надходжень залежали від стану економічного розвитку як кожного міста, так і економічної ситуації в державі. Основну міських бюджетів становили платежі від оподаткування нерухомого майна, державних та громадських установ, від продажу торговельних та промислових свідоцтв. Протягом другої половини XIX ст. у містах досліджуваних губерній спостерігалася стійка тенденція до зростання обсягів надходжень від даних статей. Поглиблення ринкових відносин та ініціатива громадських управлінь окремих міст позитивно позначалися на збільшенні надходжень до бюджетів. За 1870–1900 рр. загальна сума прибутків у містах досліджуваних губерній зросла більш ніж у 7 разів. Найбільші темпи фіксувалися в губернських містах, а також торговельних центрах.

При плануванні видатків самоврядні інституції в першу чергу виділяли кошти на виконання обов'язкових загальнодержавних потреб: утримання державних адміністрацій, поліції, в'язниць, військової повинності, сплати майнового податку державі й земствам, утримання пожежних команд. За тридцять років обсяг витрат громадських управлінь на виконання зазначених

статей зріс майже у 9 разів. В окремих містах досліджуваних губерній рівень витрат на загальнодержавні повинності перевищував обсяги надходжень до бюджетів, що призводило до неможливості реалізації програм з розвитку комунального господарства та соціально-культурної сфери, накопиченню недоїмок (у 4 рази), введенню нових податків. Це, у свою чергу, негативно позначилося на життєвому рівні населення.

Після виконання обов'язкових видатків кошти, що залишалися в міських бюджетах, спрямовувалися на розвиток комунального господарства та соціально-культурну сферу. Найбільше уваги думи та управи приділяли облаштуванню вулиць, санітарно-гігієнічній роботі, водопостачанню й вивезенню сміття, освітленню, нічній охороні, упорядкуванню транспортної системи, охороні навколишніх водойм і лісів.

– Розбудова медичної, освітньої галузей займали важливе місце в практичній діяльності самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. Самоврядні інституції докладали зусилля до створення цілісної мережі лікувальних закладів (лікарень, амбулаторій, прийомних покоїв, аптек), діяльність яких базувалася на принципах загальної доступності, ефективності та максимальної безкоштовності. Громадські управління намагалися поліпшувати матеріально-технічну базу лікувальних закладів, здійснювали підбір, підготовку кваліфікованих кадрів, використовуючи систему заохочень. Проводилася робота з попередження епідеміологічних захворювань (щеплення, просвітницька діяльність). Впродовж 70–90-х рр. XIX ст. витрати на медичну галузь у містах зазначених губерній зросли більше ніж у 2 рази. Самоврядні інституції активно залучали до розбудови системи медичного обслуговування земства, громадськість та окремих меценатів.

Муніципальні структури розвивали дошкільну, початкову, середню й професійну освіту. Прогресивно налаштовані гласні виступали за безстановий характер освіти (особливо середньої) та її доступність. Найбільша увага приділялася розв'язанню організаційно-господарських проблем початкових навчальних закладів. Громадські управління, незважаючи на контроль з боку держави й церкви, намагалися вдосконалити навчально-виховний процес, навчально-методичне забезпечення й кадровий склад освітніх установ. Це сприяло зростанню числа писемних серед міського населення. Найменш розвинутою ланкою освіти у вищезгаданих губерніях були позашкільні освітні установи. Важливу роль у розбудові всіх типів шкіл відігравали громади міст, меценати, земства, які часто брали на себе левову частку всіх фінансових витрат. Додатковими факторами (крім фінансової скрути), що стримували розвиток освітньої сфери в губерніях, слід вважати суперечки між громадськими управліннями, земствами та училищними радами щодо організації, фінансування та компетенції освітніх закладів.

У переважній більшості міст досліджуваних губерній у другій половині XIX ст. розвиток бібліотечної та музейної справи, підтримка театрального-концертного руху не належали до першочергових завдань, а відбувалися

головним чином за рахунок громадської ініціативи та меценатів. Громадські управління надавали під бібліотеки приміщення, землю тощо. Фінансування й формування бібліотечних фондів найчастіше здійснювалися за кошти земств і меценатів. Влада міст ініціювала проведення на їхній базі різноманітних лекторіїв та інших просвітницьких заходів.

Співпраця самоврядних інституцій і громадськості надавала можливість реалізувати ініціативи населення щодо увічнення пам'яті відомих і шанованих осіб. Влада «прохолодно» ставилася до такої ініціативи міських громад та самоврядних інституцій, сприймаючи її як перевищення повноважень, передбачених тогочасним законодавством. Однак самоврядні інституції намагалися (інколи вдало) зламати такий стереотип.

– У результаті проведеного дослідження нами сформульовані пропозиції та рекомендації щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

У частині децентралізації влади та перерозподілу повноважень вважаємо доцільним ліквідувати розподіл на власні та делеговані повноваження. Чітко розмежувати повноваження між рівнями системи адміністративно-територіального устрою, залишивши органам виконавчої влади лише ті, які не можуть бути делеговані. Проаналізувати можливість внесення змін до Бюджетного кодексу України в частині децентралізації фінансів та зміцнення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування, запровадивши розподіл єдиного казначейського рахунку на окремі рахунки для коштів державного бюджету, обласних і районних бюджетів та для коштів міських, селищних та сільських рад. Для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних повноважень пропонуємо внести зміни до Податкового кодексу, що підвищить рівень наповнення місцевих бюджетів та дозволить ефективніше вирішувати нагальні проблеми територіальних громад. Вважаємо необхідним здійснювати планування зовнішнього рекрутування та професійну освіту працівників виконавчих органів рад, перспективне планування потреби в кадрах органів місцевого самоврядування.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографія:

1. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. О. Нікітін. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 252 с.

Рецензії:

[Жулканич Н. М., Острянка А. М.]: Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Н. М. Жулканич, А. М. Острянка // «Гілея» Науковий вісник. – Вип. 91. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, УАН, 2014. – С. 414–416.

[Шарпаций В. Г., Малежик Д. І.]: Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / В. Г. Шарпаций, Д. І. Малежик // Освіта. – № 51. – 17–24 грудня, 2014. – С. 6.

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

2. Нікітін Ю. О. Проблема ефективності міського самоврядування і її зв'язок з розвитком освіти на прикладі міст Чернігівської губернії у 70–80 рр. XIX ст. / Ю. О. Нікітін // 36. статей. Література та культура Полісся в історико-культурному контексті. – Ніжин: НДУ, 2006. – Вип. 33. – С. 64–71.
3. Нікітін Ю. О. Основні витратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії в 70-ті роки XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Пам'ять століть. – К., 2006. – № 3–4. – С. 176–184.
4. Нікітін Ю. О. Міська реформа 1870 р. в історичних дослідженнях другої полонини XIX – початку XXI ст. / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2006. – № XVIII–XIX. – С. 150–160.
5. Нікітін Ю. О. Господарська діяльність органів міського самоврядування в 70–80 рр. XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2006. – № XX. – С. 163–177.
6. Нікітін Ю. О. Взаємовідносини міських суспільних управлінь і місцевої адміністрації на прикладі Чернігівської губернії в 70-х рр. XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Пам'ять століть. – К., 2007. – № 1. – С. 79–86.
7. Нікітін Ю. О. Місцева влада і міське самоврядування в Чернігівській губернії (70–80-ті рр. XIX ст.) / Ю. О. Нікітін // 36. статей. Література та культура Полісся. Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин: НДУ, 2007. – Вип. 37. – С. 137–147.
8. Нікітін Ю. О. Іудейське населення в містах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Література та культура Полісся. Спадщина М. Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – Ніжин: НДУ, 2008. – Вип. 41. – С. 199–213.
9. Нікітін Ю. О. Міська реформа 1892 р. в історичних дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2008. – № XXIV. – С. 173–186.
10. Нікітін Ю. О. Внесок муніципальних структур у благоустрій міст в 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2008. – № XXV. – С. 261–277.
11. Нікітін Ю. О. Джерела з історії міського самоврядування Лівобережної України (1870–1900 рр.) / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – Вип. 14. – С. 288–297.

12. Нікітін Ю. О. До проблеми ефективності в роботі органів міського самоврядування у II половині XIX ст. (на прикладі м. Сум) / Ю. О. Нікітін // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДУ, 2009. – Вип. 48. – С. 60–68.
13. Нікітін Ю. О. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 19–30.
14. Нікітін Ю. О. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 7–20.
15. Нікітін Ю. О. Населення міст Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. наукових праць. Слов'янський вісник. Серія «Історичні науки». – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства, Київський славістичний університет, 2009. – Вип. 8. – С. 44–52.
16. Нікітін Ю. О. Структура витрат органів міського самоврядування в 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю. О. Нікітін // «Гілея» Науковий вісник. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, УАН, 2009. – Вип. 26. – С. 45–54.
17. Нікітін Ю. О. Громадсько-політичні погляди на місце і роль міського самоврядування в суспільстві в середині XIX – на початку XX ст. / Ю. О. Нікітін // Університет. – К.: Славістичний університет, 2010. – № 2. – С. 75–85.
18. Нікітін Ю. О. Участь муніципальних структур у розвитку протипожежної охорони у другій половині XIX ст. (на прикладі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній) / Ю. О. Нікітін // Університет. – К.: Славістичний університет, 2010. – № 3. – С. 20–29.
19. Нікітін Ю. О. Склад міських виборців в Чернігівській губернії в 1870–1900 рр. / Ю. О. Нікітін // «Гілея» Науковий вісник. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, УАН, 2010. – Вип. 30. – С. 67–76.
20. Нікітін Ю. О. Політико-правовий статус органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. / Ю. О. Нікітін // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – Вип. 24. – С. 138–146.
21. Нікітін Ю. О. Формування органів міського самоврядування в другій половині XIX ст. в Чернігівській губернії / Ю. О. Нікітін // Зб. статей. Історія та географія. – Х.: ХДПУ, 2010. – № 38. – С. 8–13.
22. Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях у II половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Наукові записки РДГУ. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. – Вип. 19. – С. 51–57.
23. Нікітін Ю. О. Формування органів міського самоврядування в Харкові та Чернігові за Положенням 1870 року / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ВДПУ, 2010. – Вип. 18. – С. 45–

51.

24. Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування Лівобережної і Слобідської України по благоустрою в 1870–1900 роках / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 7. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 113–127.

25. Нікітін Ю. О. До проблеми реалізації Положень 1870, 1892 рр. в Чернігівській губернії / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 8. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 282–292.

26. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. наукових праць «Сіверщина в історії України». – Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. – Вип. 4. – С. 286–290.

27. Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування по вирішенню господарських та соціально-гуманітарних проблем у другій половині XIX ст. (на прикладі Сум) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2012. – № XXXVIII–XXXIX. – С. 47–56.

28. Нікітін Ю. О. Професійна діяльність населення міст Харківської та Полтавської губерній у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 10. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 451–461.

29. Нікітін Ю. О. Основні сфери діяльності міського населення Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2014. – № XLIII–XLIV. – С. 36–45.

Статті у зарубіжних фахових виданнях:

30. Никитин Ю. А. Основные источники формирования городских бюджетов во второй половине XIX века (на примере Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний) / Ю. А. Никитин // Былые годы. – Сочи: Сочинский государственный университет, 2013. – № 1 (27). – С. 26–33.

31. Никитин Ю. А. Реализация городской реформы 1892 года в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях / Ю. А. Никитин // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – Вып. 3 (27), 2013. – Часть 1. Режим доступа [scientific-notes.ru](http://www.scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=31)
<http://www.scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=31>

32. Никитин Ю. А. Взаимоотношения органов городского самоуправления с местной администрацией и земствами во второй половине XIX в. (на примере Лівобережної і Слободської України) / Ю. А. Никитин // Наука Красноярья. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2013. – № 1 (06). – С. 40–59.

33. Никитин Ю. А. Динамика изменений численности городского населения Харьковской губернии во второй половине XIX ст. / Ю. А. Никитин // Известия

- высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – Пенза: Пензенский государственный университет, 2014. – № 1 (29). – С. 5–14.
34. Никитин Ю. А. Положение 1870 года о принципах формирования и компетенции органов городского самоуправления / Ю. А. Никитин // Transactions. Iakob Gogebashvili Telavi State University. – Telavi, 2014. – № 1 (27). – p. 174–181.
35. Никитин Ю. А. Реализация Положения 1870 года на территории Левобережной и Слободской Украины / Ю. А. Никитин // Славяноведение. – Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения РАН, Изд. «Наука», 2014. – № 5. – С. 67–74.
36. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: соціо- та етнокультурне середовище / Ю. О. Нікітін // Zeszyty historyczne. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. – Częstochowa, 2014. – Т. 13. – S. 115–124.

Матеріали наукових конференцій:

37. Нікітін Ю. О. Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність в Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст. / Ю. О. Нікітін // 36. статей. Література та культура Полісся. Сторінки історії та культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – Ніжин: НДУ, 2005. – Вип. 28. – С. 57–62.
38. Нікітін Ю. О. Фінансова діяльність органів міського самоврядування на прикладі Чернігівської губернії в 70-ті рр. XIX ст. / Ю. О. Нікітін // 36. наукових статей. Історія та географія. – Х.: ХДПУ, 2006. – Вип. 21–22. – С. 108–110.
39. Нікітін Ю. О. Населення міст Полтавської губернії в останній чверті XIX ст. / Ю. О. Нікітін // 36. статей. Історія та географія. – Х.: ХДПУ, 2007. – № 25–26. – С. 27–29.
40. Нікітін Ю. О. Проблема співпраці місцевої влади і муніципальних структур на прикладі Чернігівської губернії (70-80-ті рр. XIX ст.) / Ю. О. Нікітін // 36. матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми професійного становлення особистості сучасного юриста». – Суми: СумДУ 2007. – С. 18–21.
41. Нікітін Ю. О. Участь органів міського самоврядування у розвитку освіти в 70–90-ті роки XIX ст. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній) / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За матеріалами Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України» 23–24 жовтня 2008 р. Серія: Історія. – Вінниця: ВДПУ, 2008. – Вип. 14 – С. 86–92.
42. Нікітін Ю. О. Джерельна база з вивчення міського самоврядування Лівобережної України другої половини XIX ст. / Ю. О. Нікітін // 36. статей. Історія та географія. – Х.: ХДПУ, 2008. – № 29–30. – С. 171–175.
43. Нікітін Ю. О. Зміни в складі міського населення Лівобережної України у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сборник научных трудов

- V Международной научной конференции // Отв. ред. И. Т. Шатохин (г. Белгород: 23–24 января 2009 г.). – Белгород: БелГУ, 2009. – С. 170–172.
44. Нікітін Ю. О. Каханівська комісія і міська реформа 1892 року / Ю. О. Нікітін // Зб. статей. Історія та географія. – Х.: ХДПУ, 2009. – № 35. – С. 77–79.
45. Нікітін Ю. О. Проблема взаємовідносин органів міського самоврядування і земств у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Держава і право: проблеми становлення і перспективи розвитку». – Суми: «Фабрика друку», 2009. – С. 22–24.
46. Нікітін Ю. О. Міські виборці в Чернігівській губернії у 1870–1892 рр. / Ю. О. Нікітін // Проблемы истории Центральной и Восточной Европы. Сб. научных статей. – Брянск: Брянский государственный университет, 2009. – С. 91–96.
47. Нікітін Ю. О. Демографическая, социальная и конфессиональная ситуация в городах Левобережной и Слободской Украины во II половине XIX века / Ю. А. Никитин // II Всероссийский симпозиум по исторической демографии (Сыктывкар, 23–24 июля 2009 г.). Историческая демография. – Москва – Сыктывкар, 2010. – № 1 (5). – С. 39–42.
48. Нікітін Ю. О. З історії медичного обслуговування населення в містах Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 травня 2010 р. / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми: ФОП Лященко Л. Г., 2010. – С. 87–89.
49. Нікітін Ю. О. Історія міського самоврядування в Чернігівській губернії у другій половині XIX ст.: огляд джерельної бази / Ю. О. Нікітін // Зб. матеріалів Всеукраїнської конференції 23–24 квітня 2010 року. «Актуальні питання вітчизняної та світової історії». – Суми: СумДУ, 2010. – С. 70–73.
50. Нікітін Ю. О. Господарська діяльність харківського міського самоврядування (1870–1900 рр.) / Ю. О. Нікітін // Зб. тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення» (4–5 червня 2010 р.). – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 54–58.
51. Нікітін Ю. О. Міська реформа 1892 року в сучасній історіографії / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права)». – Вінниця: ВДПУ, 2011. – Вип. 19. – С. 287–291.
52. Нікітін Ю. О. Іудейське населення в містах Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній у II половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту»: Зб. наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 178–184.

53. Нікітін Ю. О. Участь органів міського самоврядування у розвитку системи народної освіти у другій половині XIX ст. (на прикладі Полтавської губернії) / Ю. О. Нікітін // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (12–13 листопада 2010 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 77–79.
54. Нікітін Ю. О. Ставлення царизму до проблеми польського та іудейського факторів при формуванні органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // VI Международная научно-практическая конференция. Сборник докладов и тезисов. «Проблемы гармонизации межнациональных отношений» (16–17 грудня 2010 р.) – Х.: Харківський національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2010. – С. 55–59.
55. Нікітін Ю. О. Діяльність органів самоврядування по розвитку протипожежної безпеки у другій половині XIX ст. (на прикладі Сум) / Ю. О. Нікітін // Зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-й річниці незалежності України та 20-й річниці заснування інституту президентства в Україні / 21–22 травня 2011 р. Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми: Університетська книга, 2011. – С. 55–57.
56. Нікітін Ю. О. Джерела формування бюджетів органів міського самоврядування в Чернігівській губернії у 1870–1900 рр. / Ю. О. Нікітін // Тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин» (10–11 червня 2011 р.). – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 57–60.
57. Нікітін Ю. О. Міське самоврядування Лебедина: досягнення і прорахунки (1872–1900) / Ю. О. Нікітін // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (18–19 листопада 2011 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 67–69.
58. Нікітін Ю. О. Господарсько-побутова та культурно-освітня діяльність Роменського суспільного управління у II половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (19–20 травня 2012 року) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми: ТОВ «Друкарський дім «ПАПРУС», 2012. – 1 частина. – С. 57–59.

АНОТАЦІЇ

Нікітін Ю. О. Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертаційне дослідження присвячене історії формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.

Системно досліджено особливості підготовки та реалізації міських реформ 1870, 1892 рр. на Лівобережній та Слобідській Україні. Встановлено вплив реформ другої половини XIX ст. на динаміку чисельності міського населення та його склад. Висвітлено склад міських дум та управ. З'ясовано основні напрямки практичної діяльності громадських управлінь. Виявлено спільні риси й відмінності у методах реалізації актуальних міських проектів.

Показано реальний внесок органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у розбудову комунального господарства, проаналізовано кредитно-фінансову діяльність, роль у подальшому розвитку доступної і максимально ефективної системи охорони здоров'я та різних ланок освіти. Окреслено основні заходи муніципальних структур культурно-просвітницького характеру. З'ясовано рівень співпраці дум і управ із земствами, громадськістю та меценатами при розв'язанні нагальних міських проблем.

На основі отриманих даних обґрунтовано рекомендації для підвищення ефективності роботи органів місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ключові слова: Лівобережна та Слобідська Україна, міські реформи, думи, управи, гласні, бюджети, видатки, охорона здоров'я, освіта, культура.

Никитин Ю. А. Пореформенные города Левобережной и Слободской Украины во второй половине XIX в.: исторический аспект самоуправления. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено изучению истории формирования и функционирования органов городского самоуправления Левобережной и Слободской Украины во второй половине XIX в.

Шесть разделов диссертации отражают ее структуру, обусловленную целью, научными задачами и спецификой проблемы. В первом разделе работы проанализированы основные работы по данной проблеме, определены тематические приоритеты историографии второй половины XIX – начала XXI ст., осуществлена классификация источниковедческой базы.

В основной части работы проанализированы законодательные акты, регулировавшие городское самоуправление в конце XVIII – середине XIX ст., показано влияние обострившейся политической и социально-экономической ситуации в Российской империи середины XIX ст. на содержание теорий местного самоуправления и проектов новых Положений.

В результате использования широкого круга опубликованных и архивных документов, часть из которых малоизвестна, показана динамика миграционных процессов на Левобережной и Слободской Украине во второй половине XIX ст., установлена сословная, национальная и конфессиональная структура городского населения Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний (указаны общие тенденции и особенности каждого из регионов). Определены основные сферы занятости городского населения.

Освещена социально-экономическая и политическая ситуация в Российской империи, в которой приходилось действовать органам городского самоуправления. В диссертации на основе широкого круга источников проанализированы общие черты и отличия подготовки и реализации городских реформ 1870, 1892 гг. на территории Левобережья и Слобожанщины. Установлено число городских жителей, которые допускались к формированию органов самоуправления. Прослежена обратная связь между количеством городских жителей и лицами, допускавшимися к выборам. Показан социальный, конфессиональный состав избирателей и гласных.

Рассмотрены основные источники формирования городских бюджетов и их расходная часть. Обращено внимание на то, что объемы обязательных общегосударственных повинностей часто «съедали» большую часть поступлений в городскую казну, что вело к формированию недоимок. Органы городского самоуправления финансировали общегородские хозяйственные и социально-культурные проекты по остаточному принципу.

Показана роль дум и управ в развитии коммунального хозяйства. Выявлены приоритеты при решении городских хозяйственных проблем. В диссертации раскрываются основные принципы, направления, формы и методы деятельности органов городского самоуправления Левобережья и Слобожанщины в медицинской и образовательной сферах. Установлены сферы городского хозяйства, где городские власти добились наибольших успехов. Указаны причины неудач при решении конкретных городских проблем.

Вклад дум и управ в создание доступной, максимально бесплатной, эффективной системы охраны здоровья, укрепление материально-технической базы напрямую зависел от финансовых возможностей органов самоуправления. Исследован комплекс мер городских властей, направленных на развитие дошкольного, начального, профессионального и среднего образования. Установлено, что приоритетом в развитии образовательной сферы для властей большинства городов стала поддержка начальных и средних учебных заведений. Городские власти большинства городов выступали за доступный и бессословный характер образования. Показана роль органов самоуправления в улучшении материально-технической базы учебных заведений, в подборе и повышении квалификации педагогических кадров.

Доказано, что культурно-просветительская работа в городах Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний находилась на неудовлетворительном уровне и осуществлялась по остаточному принципу.

Показаны основные причины конфликтов между муниципальными структурами, губернскими администрациями и земствами. Исследованы методы и направления сотрудничества дум и управ с земствами, общественными организациями, отдельными прогрессивно настроенными представителями общественности в деле развития системы медицинского обслуживания, народного образования и просветительской работе.

На основе полученных данных сформулированы рекомендации для повышения эффективности работы органов местного самоуправления на современном этапе развития украинского общества.

Ключевые слова: Левобережная и Слободская Украина, городские реформы, думы, управы, гласные, бюджеты, статьи расхода, охрана здоровья, образование, культура.

Nikitin Y. O. The reformed cities of Left Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the 19th century: historical aspect of self-government. – Manuscript.

The thesis for a doctor's scientific degree in historical science, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2015.

The thesis deals with the history of formation and acting of local self-governmental bodies in Left Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the nineteenth century.

Peculiarities of preparation and implementation of municipal reform in 1870, 1892 at the territory of Left Bank and Sloboda Ukraine have been systematically studied. The effect of the reforms of the second half of XIX century on the dynamics of the urban population and its composition is found out. The thesis demonstrated the composition of city dumas and boards. The main areas of civil administration practices have been found out. The similarities and differences in the methods of the actual urban projects' realization are illuminated.

The research shows real contribution of local governmental bodies of Sloboda and Left Bank Ukraine to the development of public utility service, analyzes the credit and financial activities, role in the further development of the most available and effective health care system and the various stages of education. The basic activities of municipal structures of cultural and educational nature are shown. The level of cooperation between dumas boards and zemstvos, public and patrons in solving pressing urban problems were also found out.

On the basis of the obtained data the recommendations to improve the efficiency of local self-government bodies' activity on the modern stage of development of Ukrainian society are grounded

Key words: Left Bank and Sloboda Ukraine, urban reforms, dumas, boards, members of the city dumas, budget, expenditures, health care, education, culture.